

KOMUNIKATY–RELACJE

Elżbieta Naporá, Agnieszka Kozerska

Akademia im. Jana Długosza w Częstochowie

Anna M. Schneider

National Measurement Laboratory in New South Wales, Australia

PARENTYFIKACJA DZIADKÓW CZYNNIKIEM RESILIENCE W FUNKCJONOWANIU RODZINY SAMOTNEJ MATKI – PRZEGLĄD BADAŃ

ABSTRACT

The paper shows the condition of research on the engagement of grandparents as a factor protecting a single mother and her family including the adolescent. According to the authors, the involvement of grandparents is one of the best methods of support. It is not only the means to eliminate social exclusion of a single mother and her child but also to encourage those who provide help. Numerous articles, book chapters, and conference papers published over the last three decades have been analysed.

Key words:

single mother family, parentification of grandparents, resilience

Niepokojący wzrost liczby rozwodów następuje w każdym z krajów europejskich, niezależnie od odmienności historycznej, kulturowej czy społeczno-gospodarczej¹.

¹ D.A. Coleman, *Populations of the Industrial World. A Convergent Demographic Community?* „International Journal of Population Geography” 2002, No. 8, s. 319–344; D.S. Reher, *Family Ties in Western Europe*, „Population and Development Review” 1998, No. 24.

Raporty dotyczące rodzin niepełnych wskazują na wzrost odsetka samotnych matek w krajach Europy Środkowej i Wschodniej². Zagadnienie to można spostrzegać jako problem dotyczący przede wszystkim kobiet, ponieważ samotne macierzyństwo występuje niemal 10-krotnie częściej niż samotne ojcostwo.

Polska jako jeden z krajów tego regionu odnotowuje nasilenie zjawiska samotnego macierzyństwa³. Narodowy Spis Powszechny w 2002 roku ujawnił, że prawie 20% rodzin stanowiły rodziny niepełne, gdzie w 90% głową rodziny była matka, mająca trudności w zapewnieniu swoim dzieciom odpowiednich warunków socjalnych⁴. Jest mało prawdopodobne, by ten trend społeczny zmienił się, stąd też zjawisko samotnego macierzyństwa w Polsce zasługuje na bardziej wnikliwą analizę.

1. Ubóstwo w rodzinie samotnej matki

Samotne macierzyństwo często łączy się z deficytami w pełnieniu roli rodzicielskiej na skutek ubóstwa, które w tej grupie społecznej jest dość powszechne⁵. Trudna sytuacja materialna rodziny wiąże się z zaburzeniem procesu socjalizacji potomstwa, a to z kolei skutkuje zachowaniami społecznie niepożądanymi⁶. Badacze zauważyli, że dzieci z rodzin ubogich częściej mają obniżone poczucie wartości, przejawiają zachowania problemowe, np. sięgają po środki uzależniające, wcześniej przejawiają aktywność seksualną oraz wykazują działania dewiacyjne, a nawet przestępcze⁷.

² D. Filipow, *Zmieniająca się struktura rodziny w Europie. Portret rodziny w Europie* [Changing Family Formations in Europe. Portrait of the Family in Europe], http://www.stat.gov.pl/cps/rde/xbcr/bip/BIP_biuletyn_RRL_50.pdf, [dostęp: 10.11.2012].

³ S. Tucholska, *Obraz siebie u dziewcząt z rodzin rozbitych i pełnych*, „Psychologia Wychowawcza” 1989, nr 5; J. Stochmiątek, *Geneza i następstwa funkcjonowania rodzin niepełnych*, „Auxilium Sociale” 2003, nr 2.

⁴ E. Miszczuk, M. Miszczuk-Wereszczyńska, *Samotna matka w społeczeństwie obywatelskim. Diagnoza aktywności dolnośląskich kobiet*, <http://www.fundacjairs.org/projekty/samotna-matka/>, [dostęp: 14.06.2012].

⁵ S.S. McLanahan, G. Sandefur, *Growing Up With a Single Parent Family: What Hurts, What Helps*, Cambridge 1994; V.C. McLoyd, *The Impact of Economic Hardship on Black Families and Children: Psychological Distress, Parenting, and Socioemotional Development*, „Child Development” 1990, No. 61.

⁶ W. Kuśmierz, *Wpływ rodziny rozbitej na sytuację szkolną dzieci*, „Życie Szkoły” 2000, nr 3; R. Pasernack, Y. Peres, *The Contribution of Marriage to Socialization*, „Megamot” 1986, No. 29.

⁷ J.A. Holdnack, *The Long-term Effects of Parental Divorce on Family Relationships and the Effects on Adult Children's Self-concept* [w:]: *Divorce and the Next Generation: Effects on Young Adults' Patterns of Intimacy and Expectations for Marriage*, A. Craig (red.), Binghamton 1993; B. Lachowska, *Dzieci osób owdowiałych*, Lublin 1998; R. Flewelling, K. Bauman, *Family Structure as a Predictor of Initial*

Częściej mają niższe aspiracje i osiągnięcia w szkole, co rokuje mniej korzystną karierą życiową⁸. Częściej sprawiają trudności wychowawcze⁹.

Dzieci w rodzinach dotkniętych niedostatkiem, wskutek braku środków na zaspokojenie potrzeb materialnych i biologicznych, czują się gorsze od swoich rówieśników, co pogarsza i ogranicza ich kontakty koleżeńskie oraz rodzi izolację społeczną¹⁰. Sztumski zaobserwował, że dzieci i młodzież, które wzrastają w warunkach biedy, są gorzej rozwinięte pod względem fizycznym, mają podwyższoną skłonność do różnych schorzeń i ograniczoną ufność we własne możliwości¹¹. Częściej mają zwiększoną podatność na zaburzenia psychiczne¹². W rodzinach dotkniętych problemem ubóstwa daje się zaobserwować słabą relację matki i dziecka¹³. Obserwacje te ujawniają, że trudności finansowe samotnej matki można identyfikować z mniej efektywnym funkcjonowaniem rodziny, co wiąże się z negatywnymi skutkami dla dziecka¹⁴.

Studia empiryczne nad rodziną samotnej matki pokazują, że dla jakości funkcjonowania w społeczeństwie dwa wymiary mają istotne znaczenie: 1) polityka pomocy społecznej, 2) sytuacja i więzi rodzinne.

(1) Istnieją dowody empiryczne na związek pomiędzy sytuacją ubóstwa rodziny samotnej matki a wykluczeniem społecznym¹⁵. Ubóstwo rzutuje na warunki życia dziecka, co matkę może skłaniać do podejmowania dodatkowych prac, które z kolei przeszkadzają jej w wykonywaniu obowiązków wychowawczych. Prace te są słabo

Substance use and Sexual Intercourse in Early Adolescence, „Journal of Marriage and the Family” 1990, No. 52; R. Buzi, M.L. Weinman, P.B. Smith, *The Relationship between Adolescent Depression and a History of Sexual Abuse*, „Adolescence” 2007, No. 42.

⁸ W. Kuśmierz, *Wpływ rodziny rozbitej...*, op.cit.; R. Pasernack, Y. Peres, *The Contribution...*, op.cit.; J. Sztumski, *Problemy społeczne wynikające z sytuacji dzieci i młodzieży w procesie przemian zachodzących w Polsce po roku 1989* [w:] *Pokolenie wygranych? Ciąg dalszy badań nad sytuacją dzieci i młodzieży w procesie transformacji*, J. Sztumski (red.), Katowice 2006.

⁹ J. Pielkowska, *Rodzina samotnej matki jako środowisko wychowawcze*, Katowice 1983.

¹⁰ H. Cudak, P. Kowolik, M. Pindera, *Subiektywne i obiektywne ubóstwo materialne w rodzinie polskiej*, „Auxilium Sociale – Wsparcie Społeczne” 1999, nr 3–4.

¹¹ J. Sztumski, *Problemy społeczne...*, op.cit.

¹² N. Zill, J.L. Peterson, *Marital Disruption, Parent-child Relationships, and Behavior Problems in Children*, „Journal of Marriage and the Family” 1986, No. 48.

¹³ V.C. McLoyd, *The Impact of Economic...*, op.cit.; J.E. Miller, D. Davis, *Poverty History, Marital History, and Quality of Children's Home Environments*, „Journal of Marriage and the Family” 1997, No. 59.

¹⁴ G. Elder, J. Eccles, M. Ardel, S. Lord, *Inner-City Parents under Economic Pressure: Perspectives on the Strategies of Parenting*, „Journal of Marriage and the Family” 1995, No. 57; S.S. McLanahan, G. Sandefur, *Growing Up in a Single...*, op.cit.

¹⁵ A. Białas, *Bieda i ubóstwo: konsekwencje dla dziecka i rodziny*, „Opieka. Wychowanie. Terapia” 2001, Vol. 2, nr 46.

wynagradzane, a samotna matka może znaleźć się w grupie tzw. ubogich pracujących¹⁶. Ubóstwo prowadzi do większego stresu emocjonalnego i pogarsza satysfakcję z życia rodzinnego¹⁷. Kojarzenie pojęcia samotnego macierzyństwa z ubóstwem rodzi przekonanie, że samotna matka nie potrafi zapewnić swoim dzieciom korzystnych warunków wychowawczych, takich jakie daje rodzina pełna¹⁸.

We wszystkich europejskich krajach samotne matki są mniej aktywne ekonomicznie niż matki mające partnerów. Natomiast kiedy już są obecne na rynku pracy prawdopodobieństwo, że staną się bezrobotne, jest w ich przypadku wyższe niż w przypadku matek z partnerami¹⁹. W Europie odsetek aktywnych zawodowo samotnych matek w danym kraju zależy od istniejącego tam systemu godzenia pracy i życia rodzinnego. W państwach skandynawskich ponad trzy czwarte samotnych matek pracuje lub poszukuje pracy. W krajach Beneluksu i we Francji oraz w krajach niemieckojęzycznych około połowa samotnych matek pracuje, a w grupie tej bezrobocie jest dosyć wysokie. W pozostałych państwach europejskich samotne matki są w mniejszym stopniu obecne na rynku pracy. Może to wiązać się z systemem pomocy społecznej w krajach anglosaskich oraz brakiem wsparcia państwa w zakresie opieki nad dzieckiem w krajach południowo-wschodniej Europy. Odsetek pracujących samotnych matek w większości państw idzie w parze z ogólnym wskaźnikiem zatrudnienia kobiet. Na rynku pracy byłych krajów komunistycznych znajduje się znacznie mniej samotnych matek niż matek mających partnera, jak również samotne matki są tam starsze wiekiem²⁰.

(2) Wskaźnikiem jakości życia rodzinnego jest aktywność życiowa członków rodziny, ich relacje z innymi osobami, a w szczególności więzi rodzinne. Trudna sytuacja materialna samotnych matek wpływa na międzypokoleniowe relacje, czyniąc je bardziej złożonymi. Trudniejsze życie rodzinne, praca oraz dodatkowe obowiązki mogą prowadzić z jednej strony do pogorszenia zadowolenia z życia i wpływać na zagrożenie wykluczeniem społecznym, z drugiej zaś strony mogą integrować więzi międzygeneracyjne²¹. Samotne macierzyństwo wpływa

¹⁶ *Sytuacja kobiet na śląskim rynku pracy*, raport z badania, 2010, www.efs.gov.pl/AnalizyRaportyPodsumowania/baza_projektow_badawczych_efs/Documents/Sytuacja_kobiet_na_slaskim_ryнку_pracy.pdf, [dostęp: 20.11.2012].

¹⁷ I.E. Kotowska, A. Matysiak, M. Styr, *Second European Quality of Life Survey Family Life and Work*, www.eurofound.europa.eu/pubdocs/2010/02/en/1/EF1002EN.pdf, [dostęp: 10.08.2012].

¹⁸ E. Adamczuk, *Wychowanie dzieci w rodzinach samotnych matek*, Lublin 1988; J. Pielkowa, *Rodzina samotnej matki...*, op.cit.

¹⁹ I.E. Kotowska, A. Matysiak, M. Styr, *Second European...*, op.cit.

²⁰ Ibidem.

²¹ J. Bornat, B. Dimmock, D. Jones, S. Peace, *Stepfamilies and Older People: Evaluating the Implications of Family Change for an Ageing Population*, „Ageing and Society” 1999, No. 19.

na parentyfikację dziadków, co może mieć też korzystne następstwa dla samych pomagających²².

2. Wyjaśnienie pojęć *parentyfikacji dziadków* i *resilience*

Termin *parentyfikacja* odnosi się w literaturze do relacji pomiędzy dzieckiem a jego rodzicami (lub jednym z rodziców). Minuchin, analizując to zjawisko z perspektywy teorii systemów rodzinnych, jego istotę postrzegał w odwróceniu ról w rodzinie²³. Odwrócenie ról w przypadku parentyfikacji polega na włączeniu dzieci w podsystem rodzicielski. Chase parentyfikację definiuje jako „zamięnię ról – funkcjonalną, emocjonalną lub obie – w której dziecko poświęca własne potrzeby: potrzebę uwagi, bezpieczeństwa i uzyskiwania wsparcia w rozwoju (*quaidance*), aby przystosować się i troszczyć o instrumentalne lub emocjonalne potrzeby rodzica²⁴”. Pojęcie *parentyfikacji dziadków* dotychczas nie było stosowane w literaturze, dotyczy rodziny i jest przez nas rozważane w kontekście trzech pokoleń. Przyjmujemy, że termin ten odnosi się do relacji pomiędzy rodzicami dziecka a dziadkami dziecka, a także do relacji między wnukiem a dziadkami. Przez parentyfikację dziadków rozumie się oczekiwane przez rodzinę dorosłego dziecka i konieczne dla jej poprawnego funkcjonowania udzielane przez nich wsparcie. Przy czym analogicznie do parentyfikacji dziecka następuje tu zamiana ról. Dziadkowie włączeni zostają w podsystem rodzicielski i pełnią rolę rodzica w odniesieniu do wnuka, mogą też – w odniesieniu do któregoś z rodziców wnuka – udzielać wsparcia jakiego udziela współmałżonek. Na przykład w rodzinie samotnej matki parentyfikacja dziadków to sytuacja, w której udzielają oni wsparcia dziecku i matce w zakresie, który w rodzinach pełnych realizuje ojciec. Powoduje to, że rola dziadków transferuje w stronę roli ojca. Przypuszczamy, że w pewnych warunkach (np. w sytuacji śmierci ojca wnuków, rozpadu małżeństwa dzieci) parentyfikacja dziadków może być zjawiskiem korzystnym zarówno dla samych dziadków, jak i dla pozostałych

²² A. Schneider, E. Napora, A. Kozerska, *Parentyfikacja dziadków jako czynnik wpływający na resilience w rodzinie samotnej matki w prowincjonalnej Polsce – zapowiedź badań* [w:] *Seniorzy i młodzi we wspólnej przestrzeni społecznej*, M. Komorska (red.), Lublin 2012; E. Napora, A. Kozerska, A. Schneider, *Can Deprived Post-industrial Rural and Small Town Communities Become Ecologically Sustainable? A Study of Resilience in Adolescents from Single Mother Families in the Northern Sub-region of Silesia in the South of Poland*, plakat przedstawiony podczas Międzynarodowej Konferencji, Amsterdam 2012.

²³ K. Schier, *Gdy dziecko staje się rodzicem – odwrócona troska, czyli zjawisko parentyfikacji w rodzinie* [w:] *Bliskość w rodzinie*, B. Tryjarska (red.), Warszawa 2010, s. 64.

²⁴ Ibidem.

członków rodziny. Może stanowić czynnik chroniący i pomóc skompensować negatywne skutki doświadczeń członków takiej rodziny, wynikających z trudnych sytuacji życiowych.

Pojęcie *resilience* odnosi się do procesów i mechanizmów sprzyjających pozytywnemu funkcjonowaniu jednostki mimo traumatycznych przeżyć, które zdarzały się w przeszłości²⁵. Jest to dynamiczny proces umożliwiający względnie dobre przystosowanie się jednostki mimo doświadczanych przez nią zagrożeń²⁶. Ogińska-Bulik i Juczyński określili *resilience* jako przewyżnianie skutków negatywnych zjawisk i wydarzeń życiowych²⁷. Niekorzystne warunki rozwoju dzieci i młodzieży, stanowiące czynniki ryzyka będące zagrożeniem dla ich zdrowia i funkcjonowania, mogą powodować niekorzystne odchylenia w psychice²⁸. Przeciwdziałać temu mogą czynniki chroniące, których obronna rola wspomaga *resilience*. Badania pokazują, że pomoc osób bliskich może stanowić czynnik ochronny. Przykładowo, dla wnuka poczucie emocjonalnej bliskości z dziadkami redukuje wpływ obniżonego matczynego nastroju²⁹. W rodzinie, w której matka cierpi na depresję, ewentualne negatywne dla dziecka skutki tej sytuacji mogą zostać przynajmniej częściowo zniwelowane dzięki dobrym relacjom dziecka z dziadkami. Więż wnuka z dziadkami może stanowić ważny dodatkowy czynnik ochronny poza tymi, które wynikają z istnienia sieci wsparcia społecznego, pozarodzinnego czy posiadania wysokiej inteligencji i poczucia własnej wartości. W odniesieniu do rodziny *resilience* to zestaw właściwości, które umożliwiają rodzinie przystosowanie w sytuacjach kryzysowych, jakim jest np.: wdowieństwo, rozwód rodziców. Do tych czynników oprócz zdolności modyfikacji ról pełnionych przez poszczególnych członków rodziny, otwartej komunikacji należy sieć wsparcia ze strony dalszej rodziny³⁰.

²⁵ A. Borucka, A. Pisarska, *Koncepcja resilience – czyli jak można pomóc dzieciom i młodzieży z grup podwyższonego ryzyka* [w:] *Nowe wyzwania w wychowaniu i profilaktyce*, materiały konferencyjne 2012, Ośrodek Rozwoju Edukacji.

²⁶ A. Craig, L. Bond., J.M. Burns, D.A. Vella-Brodrick, S.M. Sawyer, *Adolescent Resilience: a Concept Analysis*, „Journal of Adolescence” 2003, No. 26.

²⁷ N. Ogińska-Bulik, Z. Juczyński, *Prężność u dzieci i młodzieży: charakterystyka i pomiar – Polska Skala SPP – 18*, „Polskie Forum Psychologiczne” 2011, Vol. 1, nr 16.

²⁸ A. Borucka, K. Ostaszewski, *Koncepcja resilience. Kluczowe pojęcia i wybrane zagadnienia*, „Medycyna Wieku Rozwojowego” 2008, Vol 2, nr 12.

²⁹ S.A. Ruiz, M. Silverstein, *Relationships with Grandparents and the Emotional Well-Being of Late Adolescent and Young Adult Grandchildren*, „Journal of Social Issues” 2007, Vol. 4, No. 63.

³⁰ A. Pisarska, K. Ostaszewski, *Resilience w rodzinie – wynik badań warszawskich gimnazjalistów*, „Dziecko krzywdzone: Resilience – pozytywna adaptacja dzieci krzywdzonych” 2012, Vol. 40, nr 3.

3. Resilience rodzin samotnych matek

Amerykańskie badania od pewnego czasu zaczęły pokazywać, że dzieci samotnych matek często funkcjonują równie dobrze jak te z rodzin pełnych³¹. Niektórzy badacze wykazali, że istnieją pewne aspekty, w których rodziny samotnych matek i rodziny pełne nie różnią się pomiędzy sobą, a w wielu przypadkach rodzina niepełna może stworzyć warunki równie korzystne dla rozwoju dziecka jak rodzina pełna³². Ricciuti, badając dzieci w wieku 7 i 8 lat wychowywane przez samotnych rodziców pokazał, że monorodzicielstwo nie ma żadnego wpływu na ich szkolne niepowodzenia czy sukcesy³³. Badania w zakresie popularności wśród rówieśników dzieci w wieku 11–13 lat pochodzących z rodzin samotnych matek, prowadzone przez Naporę, ukazały, że nie różnią się one od dzieci z rodzin pełnych. Świadczy to o tym, iż o pozycji społecznej dziecka w szkole nie decyduje struktura rodziny³⁴.

Napora, badając rodziny polskich samotnych matek, pokazała, że nie można twierdzić, iż komunikacja adolescentów z matką w rodzinach niepełnych różni się od komunikacji w rodzinach pełnych³⁵. Komunikacja między matką a adolescentem koreluje z kolei z psychospołecznym funkcjonowaniem rodziny³⁶. Można więc przypuszczać, że środowisko wychowawcze rodziny samotnej matki nie jest pod względem funkcjonowania psychospołecznego gorsze od środowiska wychowawczego tworzonego przez rodziny pełne.

Wyjaśnienie braku różnic między funkcjonowaniem rodzin pełnych i rodzin samotnych matek w warunkach polskich jest możliwe dzięki zastosowaniu koncepcji *resilience*. Mówi ona, że jeśli zostaną stworzone odpowiednie warunki dla psychospołecznego funkcjonowania samotnych matek, mogą one wychowywać

³¹ G.H. Brody, Z. Stoneman, D. Flor, *Parental Religiosity, Family Processes, and Youth Competence in Rural, Two-Parent African American Families*, „Developmental Psychology” 1996, No. 32; D. Demmo, A. Acock, *Family Diversity and the Division of Domestic Labor*, „Family Relations” 1993, No. 42; D. Kleist, *Single-Parent Families: A Difference that makes a Difference?*, „The Family Journal: Counseling and Therapy for Couples and Families” 1999, Vol. 4, No. 7; L. Richards, C. Schmiege, *Problems and Strengths of Single-Parent Families*, „Family Relations” 1993, Vol. 3, No. 42.

³² R.A. Warshak, J.W. Santrock, *Children of Divorce: Impact of Custody Dispositions on Social Development*, [w:] *Life-span Developmental Psychology: Non-normative Life Events*, E.J. Callahan, K. McClusky (red.), New York 1983.

³³ H. Ricciuti, *Single Parenthood and School Readiness in White, Black, and Hispanic 6- and 7-year-olds*, „Journal of Family Psychology” 1999, Vol. 3, No. 13.

³⁴ E. Napora, *Konsekwencje samotnego rodzicielstwa dla społecznego funkcjonowania dziecka*, „Małżeństwo i Rodzina” 2005, nr 3.

³⁵ E. Napora, *Komunikacja matek w ocenie dorastających córek i synów pochodzących z rodzin o różnej strukturze*, „Psychologia Rozwojowa” 2013, Vol. 1, nr 18.

³⁶ V.S. Masselam, R.F. Marcus, C.L. Stunkard, *Parent-Adolescent Communication, Family Functioning, and School Performance*, „Adolescence” 1990, Vol. 99, No. 25.

dzieci równie dobrze jak rodzina pełna³⁷. Kalil i Eccles przeprowadziły badanie, w którym zamożność samotnych matek była uznana jako czynnik *resilience*, natomiast Willert pokazała w kontekście kultury afroamerykańskiej, że odpowiednia parentyfikacja najstarszego dziecka może być czynnikiem zmniejszającym obciążenie samotnej matki³⁸. Analizy prowadzone przez Werner i współpracowników nad rozwojem dzieci wzrastających w trudnych warunkach, spowodowanych biedą i uzależnieniem rodziców, pokazały, że u jednej trzeciej badanych dzieci nie ujawniły się zaburzenia w rozwoju oraz nie miało to wpływu na ich indywidualne losy³⁹. Można przypuszczać, że w przypadku tych dzieci pojawiły się czynniki ochronne, które wpłynęły na ich odporność na trudne życiowe sytuacje. W warunkach polskich, zwłaszcza na polskiej prowincji, czynnikiem *resilience* w rodzinach samotnych matek może być wsparcie udzielane matce przez dziadków.

4. Udział dziadków w wychowaniu wnuków

Coraz bardziej widocznym zjawiskiem w krajach rozwiniętych jest udział dziadków w rozwoju wnuków. Prawie 6% dzieci mieszka w domach, w których głową rodziny są dziadkowie. Wraz z wydłużaniem się czasu życia ludzkiego wzrasta odsetek dzieci, które mają żyjących dziadków, np. w Polsce w 1990 r. tylko 6,4% dzieci miało żyjących dziadków, w 2000 r. już 38,8%. Upatruje się w tym szansę wzmocnienia kontaktów międzygeneracyjnych, tym bardziej że sondaż CBOS z 2001r. pokazuje duże poczucie więzi młodszych Polaków z dziadkami⁴⁰. W dotychczasowych polskich badaniach o roli i oddziaływaniu dziadków na rozwój wnuków w rodzinie pełnej otrzymano wyniki ilustrujące, że większość dzieci korzystała z opieki dziadków w czasie nieobecności rodziców⁴¹. Dziadkowie byli stałymi partnerami wypoczynku potomków, niejednokrotnie częściej niż główni opiekunowie⁴². Odegrali znaczącą rolę w procesie socjalizacji, zaspokajali potrzeby

³⁷ A. Kalil, J. Eccles, *Parent-Adolescent Relationships, Parenting Behaviours, and Maternal Well-Being in Single vs. Two-Parent Black Families*, the Biennial Meeting of the Society for Research on Adolescence, San Diego, CA 1994; A.S. Willert, *Parentification in Rural African American Single Mother Families: a Study of Adolescent Competence in Context*, <http://athenaeum.libs.uga.edu>, [dostęp: 20.11.2012].

³⁸ Ibidem.

³⁹ A. Borucka, K. Ostaszewski, *Koncepcja resilience...*, op.cit.

⁴⁰ E. Tarkowska, *Stary człowiek w Polsce*, „Więź” 2005, nr 10.

⁴¹ M. Tyszkowa, *Rola dziadków w rozwoju wnuków. Analiza na podstawie wypracowań uczniów i studentów*, „Psychologia Wychowawcza” 1990, nr 5.

⁴² U. Parnicka, *Wnuki potrzebują dziadków*, „Wychowawca” 2008, nr 1, s. 22–24.

emocjonalne oraz wspierali finansowo⁴³. Dyczewski tłumaczy ten wpływ dziadków na kształtowanie osobowości wnuków jako konsekwencję ich więzi z wnukami i wspólnego z nimi przebywania oraz wytworzonej silnej relacji uczuciowej między dziadkami i wnukami⁴⁴. Sugeruje to, że dziadkowie w polskim systemie opiekuńczym stają się swoistą instytucją kompensującą ograniczenia w realizacji ról rodzicielskich⁴⁵. Wspieranie dorosłych dzieci i ich potomstwa w świadomości Polaków utrwalone jest jako naturalne zachowania dziadków.

W opinii naukowców współcześni dziadkowie, bardziej sprawni i wykształceni niż kiedyś, mają swoim wnukom do zaoferowania własne doświadczenie i czas⁴⁶. Często decydują się opiekować potomstwem, przejmując część obowiązków i odpowiedzialności za ich zabezpieczenie ekonomiczne⁴⁷. Z przeglądu skromnej ilości polskich badań płynie wniosek, że wsparcie udzielane rodzinie jest korzystne dla nich samych oraz ich dzieci i wnuków.

Determinantami jakości relacji dziadkowie–wnuki mogą być takie zmienne, jak: odległość geograficzna dzieląca miejsce zamieszkania dziadków i wnuków (im mniejsza odległość, tym bliższe relacje), płeć dziadków (bardziej prawdopodobne jest, że w relację z wnukiem zaangażowana będzie babcia niż dziadek) oraz to, czy dziadkowie są rodzicami matki czy ojca (dziadkowie ze strony matki częściej zabiegają o kontakty z wnukami)⁴⁸. Wyniki analiz dotyczących związków pomiędzy jakością relacji a tymi zmiennymi pokazują, że pośredniczącą rolę może tutaj odgrywać drugie pokolenie, zwłaszcza matki wnuków, które mogą wpływać na częstotliwość kontaktów pomiędzy dziadkami i wnukami⁴⁹.

Dla seniorów wypełnienie roli dziadków jest ważnym elementem w budowaniu poczucia własnej tożsamości oraz kształtuje poczucie ciągłości pokoleniowej rodziny⁵⁰. Przyjęcie przez dziadków obowiązku opieki nad wnukami bywa nie-

⁴³ M. Tyszkowa, *Rola dziadków...*, op.cit.; K. Wądołowska, *Polacy wobec ludzi starych i własnej starości, Raport CBOS*, www.cbos.pl, [dostęp: 3.09.2012].

⁴⁴ L. Dyczewski, *Rodzice jako dziadkowie* [w:] *Miłość, małżeństwo, rodzina*, F. Adamski (red.), Kraków 1981.

⁴⁵ M. Chodkowska, *Realizacja ról dziadków w rodzinach polskich tradycyjnych i współczesnych*, http://www.pulib.sk/elpub2/FF/Balogova1/pdf_doc/34.pdf, [dostęp: 2.11.2012].

⁴⁶ Ibidem; L. Dyczewski, *Rodzice...*, op.cit.

⁴⁷ M. Chodkowska, *Realizacja ról...*, op.cit.

⁴⁸ K. Hank, I. Buber, *Grandparents Caring for Their Grandchildren Findings From the 2004 Survey of Health, Ageing, and Retirement in Europe*, „Journal of Family Issues” 2009, No. 30.

⁴⁹ V. Timonen, M. Doyle, C.E. O'Dwyer, E. Moore, *The Role of Grandparents in Divorced and Separated Families*, Dublin 2009, s. 18.

⁵⁰ J. Cavanaugh, *Starzenie się* [w:] *Psychologia rozwojowa*, P.E. Bryant, A.M. Colman (red.), Poznań 1997; S.S. Miller, J. Cavanaugh, *The Meaning of Grandparenthood and Its Relationship to Demo-*

jednokrotnie jedyną formą samorealizacji w wieku starszym⁵¹. Babcie wykazują większe zadowolenie z posiadania wnuków niż dziadkowie oraz mają większą niż oni satysfakcję z przebywania i opiekowania się nimi⁵². Częste kontakty z wnukami i pozytywne relacje budowane na tle wspólnie wykonywanych czynności są okazją do przekazywania doświadczenia⁵³. Choć wraz z wiekiem potomków, w zależności od płci wnuków i dziadków, relacje te ulegają różnicowaniu.

Generalnie relacje dziadkowie–dorosłe wnuki mogą skutkować w życiu obu generacji wzajemnie okazywanym sobie wsparciem emocjonalnym i instrumentalnym⁵⁴. Ci pierwsi, mniej ograniczeni czasem i niemal stale obecni w domu, budują więzi z wnukami, które są ważne dla ich funkcjonowania⁵⁵. Przy zwiększonej częstotliwości zacieśniają się one i sprzyjają otwartości dziadków i wnuków⁵⁶. Drugi mogą stać się opiekunami seniorów, choć wymiana wsparcia i zmiany w stosunkach między nimi są zależne od charakteru relacji oraz samopoczucia seniorów⁵⁷. Może to także rodzić nowe problemy związane z rozwojem relacji dziadkowie–wnuki w ciągu całego życia. Wchodzenie przez wnuki w dorosłość może wpływać na bieżące więzi między nimi a dziadkami. Dorastanie może być czasem, w którym związek z dziadkami będzie wymagał renegotjowania stosunków z powodu nowych zadań i obowiązków podejmowanych przez wnuki.

5. Udział dziadków w wychowaniu wnuków w rodzinie samotnej matki

Badania empiryczne prowadzone w rodzinach samotnych matek pokazują, że ich dzieci wychowywane w rodzinach wielopokoleniowych są dobrze przystosowane

graphic, Relationship, and Social Participation Variables, „Journal of Gerontology: Psychological Sciences” 1990, No. 45.

⁵¹ U. Parnicka, *Wnuki...*, op.cit.

⁵² J.L. Thomas, *Gender differences in satisfaction with grandparenting*, „Psychology and Aging” 1986, No. 1.

⁵³ B. Harwas-Napierała, *Rodzina w kontekście współczesnych zagrożeń* [w:] *Rozwojowe i wychowawcze aspekty życia rodzinnego*, T. Rostowska, A. Jarmołowska (red.), Warszawa 2010.

⁵⁴ J. Harwood, M.C. Lin, *Affiliation, Pride, Exchange and Distance in Grandparents' Accounts of Relationships with Their College-age Grandchildren*, „Journal of Communication” 2000, No. 50.

⁵⁵ U. Parnicka, *Wnuki...*, op.cit.; B. Harwas-Napierała, *Rodzina w kontekście...*, op.cit.

⁵⁶ Ibidem, s.15.

⁵⁷ C.A. Frühauf, S.E. Jarrott, K.A. Allen, *Grandchildren's Perceptions of Caring for Grandparents*, „Journal of Family” 2006, No. 27; H.Q. Kivnick, *Grandparenthood and Mental Health: Meaning, Behavior, and Satisfaction* [w:] *Grandparenthood*, V.L. Bengtson, J.F. Robertson (red.), Beverly Hills 1985.

społecznie. Wyniki Aquilino pokazały, że dzieci poniżej 15 r.ż., które mieszkały z rodzicem i jednym z dziadków, miały lepsze osiągnięcia w szkole w porównaniu z tymi, które były wychowywane w dzieciństwie tylko przez matkę⁵⁸. Jayakody i Kalil uważają, że dziadkowie, którzy odgrywają rolę „wspierającego ojca”, ale nie mieszkają z wnukiem, przyczyniają się do jego wzrostu gotowości pójścia do szkoły, przede wszystkim poprzez pozytywny wpływ na domowe środowisko tej rodziny⁵⁹.

Badania jakościowe prowadzone w Irlandii pokazały, że w rodzinach rozwiedzionych i będących w separacji rola dziadków jest bardzo istotna, zarówno w trakcie procesu rozwodu (separacji), jak i w okresie następującym po nim⁶⁰. Dziadkowie udzielają zwykle wsparcia typu: 1) finansowego, 2) polegającego na wspólnym mieszkaniu z rodzicem rozwiedzionym lub będącym w separacji, 3) dotyczącego opieki nad wnukami, 4) na udzielaniu różnego rodzaju porad (np. prawnych), 5) emocjonalnego. Przy czym intensywne zaangażowanie dziadków w jeden typ wsparcia, zwłaszcza w typ 2) polegający na wspólnym zamieszkaniu z dzieckiem rozwiedzionym, współwystępuje często z innymi typami. Często zdarza się, że dziadkowie udzielają rodzinie każdego z wymienionych typów wsparcia⁶¹. Pomoc dziadków jest szczególnie intensywna w początkowym okresie po rozpadzie związku i są oni w stanie poświęcić swój wolny czas, zrezygnować z własnych rozrywek, a nawet z własnej pracy zawodowej.

W Polsce natomiast zaskakujący jest zupełny brak prac empirycznych o roli dziadków w rodzinie samotnej matki, zarówno na poziomie krajowym, jak i regionalnym. W związku z tym nie można na podstawie dostępnej literatury opisać udzielanego wsparcia z ich strony⁶². Polska literatura naukowa na temat roli dziadków nie jest obszerna i dotyczy rodzin pełnych oraz w przeważającej części ma charakter socjologiczny. Opracowania na ten temat nie były publikowane w czasopismach naukowych o zasięgu międzynarodowym⁶³.

Istnieje więc pilna potrzeba zbadania tego zjawiska w celu zrozumienia jego polskiego kontekstu. Aby zrozumieć zjawisko wsparcia udzielanego przez dziad-

⁵⁸ W.S. Aquilino, *The Lifecourse of Children Born to Unmarried Mothers: Childhood Living Arrangements and Young Adult Outcomes*, „Journal of Marriage and the Family” 1996, No. 58.

⁵⁹ R. Jayakody, A. Kalil, *Social Fathering in Low-income, African American Families with Preschoolers*, „Journal of Marriage and the Family” 2002, No. 64 (2).

⁶⁰ V. Timonen, M. Doyle, C.E. O’Dwyer, E. Moore, *The Role of Grandparents...*, op.cit.

⁶¹ Ibidem.

⁶² A. Schneider, E. Napora, A. Kozerska, *Parentyfikacja dziadków...*, op.cit.

⁶³ P. Czekanowski, *Rodzina w życiu osób starszych i osoby starsze w rodzinie* [w:] *Polska starość*, B. Synak (red.), Gdańsk 2002; *Ku godnej starości. Raport o rozwoju społecznym Polski*, S. Golinowska (red.), Warszawa 1999; J. Kurczewski, A. Oklej, *Polish Grandparents and Grandchildren Mutual Normative Expectations*, www.ciimu.org/webs/wellchi/publications.htm, [dostęp: 20.08.2012].

ków w Polsce, konieczne jest przeprowadzenie studiów porównawczych oraz dyskusja na forum międzynarodowym⁶⁴.

W celu sprostania wielu obowiązkom samotna matka ma wysokie zapotrzebowanie na wsparcie⁶⁵. W przypadku braku ojca dziadkowie mogą zaangażować się w opiekę nad dzieckiem, udzielać pomocy w codziennych obowiązkach, jak również mogą udzielać wsparcia finansowego oraz emocjonalnego⁶⁶. Samotna matka w tej sytuacji odnosi korzyści płynące z pomocy udzielanej przez dziadków, korzystając również z okazywanego jej oraz dziecku wsparcia emocjonalnego⁶⁷. Umożliwia to matce i dziecku dobre funkcjonowanie psychospołeczne⁶⁸. Zaistniała sytuacja jest także korzystna dla dziadków, jako że daje im satysfakcję emocjonalną i może być jedną z form aktywnego starzenia się⁶⁹.

Niektóre wyniki badań pokazują również, że samotne matki, które mieszkają ze swoimi rodzicami, nie zawsze dobrze funkcjonują i często brakuje im zasobów i motywacji to tego, by prowadzić swobodne życie. Przeważają jednak pozytywne konsekwencje mieszkania w domu wielopokoleniowym⁷⁰. Stąd też samotna matka, chcąc dla dziecka wybrać najlepszy sposób rodzicielstwa, decyduje się na zamieszkanie z dziadkami, mimo iż wymaga to od niej pójścia na pewien kompromis i akceptację skutków niedogodności wspólnego mieszkania⁷¹.

⁶⁴ A. Schneider, E. Napora, A. Kozerska, *Parentyfikacja dziadków jako czynnik wpływający na resilience...*, op.cit.

⁶⁵ G. Dench, J. Ogg, K. Thomson, *The Role of Grandparents in British Social Attitudes: The 16th Report*, London 1999.

⁶⁶ E. Napora, *Struktura rodziny, wiek i płeć dorastających jako uwarunkowania odbioru komunikacji matek*, referat przedstawiony na XXI Ogólnopolskiej Konferencji Psychologii Rozwojowej, Zielona Góra 2012.

⁶⁷ S. Dex, K. Ward, *Parental Care and Employment in Early Childhood, an Analysis of the Millennium Cohort Study Sweeps 1 and 2*, <http://www.fatherhoodinstitute.org/uploads/publications/257.pdf>, [dostęp: 10.11.2012]; L.J. Bridges, A.E.C. Roe, J. Dunn, T.G. O'Connor, *Children's Perspectives on Their Relationships with Grandparents Following Parental Separation: a Longitudinal Study*, „Social Development” 2007, Vol. 3, No. 16; J. Bornat, B. Dimmock, D. Jones, S. Peace, *Stepfamilies and Older...*, op.cit.

⁶⁸ C.E. Henderson, B. Hayslip, L.M. Sanders, L. Loudon, *Grandmother-Grandchild Relationship Quality Predicts Psychological Adjustment Among Youth From Divorced Families*, „Journal of Family Issues” 2009, No. 30 (9).

⁶⁹ R. Giarrusso, D. Feng, M. Silverstein, V.L. Bengtson, *Grandparent-Adult Grandchild Affection and Consensus – Cross-Generational and Cross-Ethnic Comparisons*, „Journal of Family Issues” 2001, No. 22, Vol. 4; M.P. Jendrek, *Grandparents Who Parent Their Grandchildren – Effects on Lifestyle*, „Journal of Marriage and the Family” 1993, Vol. 3, No. 55.

⁷⁰ T. DeLeire., A. Kalil, *Good Things Come in Threes: Single-parent Multigenerational Family Structure and Adolescent Adjustment*, http://www.ipr.northwestern.edu/jcpr/workingpapers/wpfiles/deleire_kalil.pdf, [dostęp: 10.11.2012].

⁷¹ Ibidem.

6. Wsparcie dziadków jako czynnik *resilience* w rodzinie samotnej matki

Proponowany sposób wyjaśnienia dobrego funkcjonowania rodziny podwyższonego ryzyka, jaką jest rodzina samotnej matki, wywodzi się z adaptowanej z amerykańskich badań społecznych koncepcji *resilience*⁷². Wyjaśnia ona fenomen pozytywnej adaptacji dzieci i młodzieży narażonych na duże przeciwności losu i/lub zdarzenia traumatyczne. Koncepcja ta uwzględnia wpływ czynników ryzyka oraz czynników chroniących (i ich interakcję) na zachowanie jednostki, jego kompetencje i zdrowie psychiczne⁷³.

Zaburzenia w rozwoju dzieci często są zależne od kontekstu kulturowego. Ponieważ jednak w Polsce nie było prowadzonych do tej pory badań na temat znaczenia zaangażowania dziadków (w szczególności: parentyfikacji) w funkcjonowaniu rodziny samotnej matki, należy przeanalizować wyniki badań prowadzonych w innych krajach⁷⁴. Większość literatury naukowej pochodzi z USA. Studia empiryczne pokazały, że wsparcie ze strony dziadków zależy od potrzeb rodziny⁷⁵. Rodzina samotnej matki, charakteryzując się podwyższonym zapotrzebowaniem, otrzymuje więcej pomocy ze strony dziadków niż rodzina pełna⁷⁶. Niezamężna matka, potrzebująca dodatkowego wsparcia, opiekująca się samotnie dzieckiem, otrzymuje więcej pomocy niż matka zamężna⁷⁷. Jest to zgodne z obserwacją, że rodzice udzielają więcej wsparcia dzieciom, które mają dodatkowe trudności. Ma to na celu wyrównanie poziomu życia swoich potomków⁷⁸. Bornat, Dimmock, Jones i Peace zauważyli, że w przypadku traumatycznej sytuacji, jaką jest rozwód, tworzy się bardzo silna więź pomiędzy rozwodzącą się matką a babcią, której wsparcie jest czynnikiem ochronnym w czasie kryzysu⁷⁹. Badania te pozwalają wysunąć wnio-

⁷² A. Schneider, E. Napora, A. Kozerska, *Parentyfikacja dziadków...*, op.cit.

⁷³ A. Borucka, K. Ostaszewski, *Koncepcja resilience...*, op.cit.

⁷⁴ A. Schneider, E. Napora, A. Kozerska, *Parentyfikacja dziadków...*, op.cit.

⁷⁵ N. Baydar, J. Brooks-Gunn., *Profiles of Grandmothers Who Help Care for Their Grandchildren in the United States*, „Family Relations” 1998, No. 47, Vol. 4; E. Fuller-Thomson, M. Minkler, D. Driver, *A Profile of Grandparents Raising Grandchildren in the United States*, „Gerontologist” 1997, No. 3; K. Hank, I. Buber, *Grandparents Caring...*, op.cit.; M. Minkler, E. Fuller-Thomson, *African American Grandparents Raising Grandchildren: A National Study Using the Census 2000 American Community Survey*, „Journals of Gerontology” Series B-Psychological Sciences and Social Sciences 2005, No. 60.

⁷⁶ G. Dench, J. Ogg, *Grandparenting in Britain: A Baseline Study*, London 2002.

⁷⁷ M.P. Jendrek, *Grandparents Who Parent...*, op.cit.

⁷⁸ K. McGarry, R.F. Schoeni, *Transfer Behavior within the Family: Results from the Asset and Health Dynamics Survey*, „The Journals of Gerontology: Social Sciences” 1997, nr 52

⁷⁹ J. Bornat, B. Dimmock, D. Jones, S. Peace, *Stepfamilies and Older...*, op.cit.

sek, że słuszna jest hipoteza, iż pomoc dziadków może odgrywać rolę czynnika ochronnego w rodzinie samotnej matki z dorastającymi dziećmi.

Dziadkowie odciążają samotną matkę z jej instrumentalnych obowiązków, a także wspierają emocjonalnie ją oraz jej dziecko⁸⁰. Parentyfikacja dziadków jest zatem czynnikiem chroniącym rodzinę samotnej matki przed skutkami trudów samotnego macierzyństwa.

Studia literatury amerykańskiej na temat znaczenia dziadków w życiu adolescentów pokazują, że afroamerykańskie dzieci z wielopokoleniowej rodziny bez ojca mają lepsze wyniki w szkole niż ich rówieśnicy, którzy żyją tylko z samotną matką⁸¹. Badania Aquilino ujawniają, że młodzież, która była wychowywana przez rodzica w wielopokoleniowej rodzinie, wykazuje wyższy poziom wykształcenia niż młodzież mieszkająca z samotną matką – bez obecności dziadków⁸². Dzieci z rodzin współmieszkających z dziadkami wykazują ten sam poziom ekonomiczny w porównaniu z innymi dziećmi⁸³. Pozytywny wpływ wychowywania tego typu rodziny na rozwój poznawczy i emocjonalny dzieci nastoletnich matek został odnotowany przez Leadbeater i Bishop⁸⁴. Choć badacze odkryli również negatywne skutki⁸⁵. Otóż w pewnych okolicznościach życie z rodzicami związane jest z przejawianiem zachowań charakterystycznych dla rodzin niezamożnych. Ustalenia te pochodzą z prowadzonych na niewielką skalę obserwacji jakościowych, które skupiają się wokół rozwoju małych dzieci, niewiele natomiast wiadomo na temat rozwoju młodzieży w takich warunkach życia⁸⁶. Niemniej jednak nastolatki, które otrzymują wsparcie ze strony dziadków, mają mniej problemów z dostosowaniem się do sytuacji związanej z separacją rodziców, a silny związek dziadkowie–wnuki może przeciwdziałać objawom depresyjnym potomka⁸⁷.

⁸⁰ S. Dex, K. Ward, *Parental Care...*, op.cit.; L. J. Bornat, B. Dimmock, D. Jones, S. Peace, *Stepfamilies and Older...*, op.cit.; J. Bridges, A.E.C. Roe, J. Dunn, T.G. O'Connor, *Children's Perspectives...*, op.cit.

⁸¹ D. Entwisle, K. Alexander, *Family Type and Children's Growth in Reading and Math over the Primary Grades*, „Journal of Marriage and the Family” 1996, No. 58.

⁸² W.S. Aquilino, *The Lifecourse of Children...*, op.cit.

⁸³ K. Bryson, L.M. Casper, *Coresident Grandparents and Grandchildren*, „Current Population Reports” 1999, No. 198.

⁸⁴ B. Leadbeater, S. Bishop, *Predictors of Behavior Problems in Preschool Children of Inner-City Afro-American and Puerto-Rican Adolescent Mothers*, „Child Development” 1994, No. 65.

⁸⁵ D.G. Unger, M. Cooley, *Partner and Grandmother Contact in Black and White Teen Parent Families*, „Journal of Adolescent Health” 1992, No. 13.

⁸⁶ T. DeLeire, A. Kalil, *Good Things...*, op.cit.

⁸⁷ L.J. Bridges, A.E.C. Roe, J. Dunn, T.G. O'Connor, *Children's perspectives...*, op.cit.; S.A. Ruiz, M. Silverstein, *Relationships with Grandparents...*, op.cit.

7. Podsumowanie

W większości krajów europejskich wzrasta liczba rodzin niepełnych, jest więc coraz więcej dzieci wychowywanych w takich rodzinach. Podobna sytuacja występuje w Polsce, gdzie ponadto samotne matki mają trudności w zapewnieniu swoim dzieciom odpowiednich warunków materialnych. Przy tym trudna sytuacja materialna często ma związek z mniej efektywnym funkcjonowaniem psychospołecznym rodzin samotnych matek w porównaniu z rodzinami pełnymi. Literatura polska wskazuje na negatywny wpływ ubóstwa na wychowanie dziecka oraz na fakt, iż samotne matki nie potrafią zapewnić swoim dzieciom tak dobrych warunków wychowawczych, jakie daje rodzina pełna⁸⁸. Natomiast amerykańskie badania od dwóch dekad zaczęły pokazywać, że dzieci samotnych matek często funkcjonują równie dobrze jak te z rodzin pełnych⁸⁹. Podobny wynik uzyskano ostatnio w badaniach polskich, które stoją w sprzeczności z dotychczasowym postrzeganiem środowiska wychowawczego rodziny samotnej matki jako środowiska mniej korzystnego dla rozwoju dziecka w porównaniu z rodziną pełną⁹⁰. Wyjaśnienie tej sprzeczności jest możliwe poprzez zastosowanie koncepcji *resilience*, która ujawnia, że jeśli zostaną stworzone odpowiednie warunki dla psychospołecznego funkcjonowania samotnych matek, to mogą one wychowywać równie dobrze jak rodzina pełna⁹¹. Brak polskich danych pokazujących związek pomiędzy zaangażowaniem dziadków w wychowanie dziecka a funkcjonowaniem rodziny samotnej matki. Rodzima skromna literatura naukowa w tym obszarze dotyczy głównie rodzin pełnych i ma w przeważającej części charakter socjologiczny. W dotychczasowych badaniach na dorosłych dzieciach z rodzin pełnych zgromadzono szereg informacji o spostrzeganiu przez wnuki oddziaływania dziadków na ich rozwój. Efekty te ujawniły, że połowa dorosłych już potomków korzystała z opieki dziadków, np. w czasie pracy ich rodziców⁹².

Na podstawie dostępnych w polskiej literaturze wyników badań nad udziałem dziadków w wychowaniu można postawić hipotezę, że parentyfikacja dziadków

⁸⁸ E. Adamczuk, *Wychowanie dzieci w rodzinach samotnych matek*, Lublin 1988; J. Pielkova, *Rodzina samotnej matki...*, op.cit.

⁸⁹ D. Kleist, *Single-Parent Families...*, op.cit.; L. Richards, C. Schmiege, *Problems and Strengths...*, op.cit.

⁹⁰ E. Napora, *Struktura rodziny...*, op.cit.

⁹¹ A. Kalil, J. Eccles., *Parent-Adolescent Relationships...*, op.cit.; A.S. Willert, *Parentification in Rural...*, op.cit.

⁹² M. Tyszkowa, *Rola dziadków...*, op.cit.

jest czynnikiem ochronnym w rodzinach samotnych matek⁹³. Studia empiryczne pokazują, że stopień zaangażowania dziadków zależy od potrzeb tej rodziny. Wsparcie udzielane przez dziadków pozostałym członkom rodziny może być czynnikiem pozytywnie wpływającym nie tylko na jakość życia wnuków i ich rodziców, ale również na jakość życia samych pomagających.

Parentyfikacja dziadków w rodzinie samotnej matki jest zagadnieniem złożonym i wieloaspektowym, stąd autorki są przeświadczone, że zasługuje na pogłębione zainteresowanie i uwagę badawczą.

LITERATURA:

- Adamczuk E., *Wychowanie dzieci w rodzinach samotnych matek*, Lublin 1988.
- Aquilino W.S., *The Lifecourse of Children Born to Unmarried Mothers: Childhood Living Arrangements and Young Adult Outcomes*, „Journal of Marriage and the Family” 1996, No. 58.
- Baydar N., Brooks-Gunn J., *Profiles of Grandmothers Who Help Care for Their Grandchildren in the United States*, „Family Relations” 1998, Vol. 4, No. 47.
- Białas A., *Bieda i ubóstwo: konsekwencje dla dziecka i rodziny*, „Opieka. Wychowanie. Terapia” 2001, Vol. 2, nr 46.
- Bornat J., Dimmock B., Jones D., Peace S., *Stepfamilies and Older People: Evaluating the Implications of Family Change for an Ageing Population*, „Ageing and Society” 1999, No. 19.
- Borucka A., Ostaszewski K., *Koncepcja resilience. Kluczowe pojęcia i wybrane zagadnienia*, „Medycyna Wieku Rozwojowego” 2008, Vol. 2, nr 12.
- Borucka A., Pisarska A., *Koncepcja resilience – czyli jak można pomóc dzieciom i młodzieży z grup podwyższonego ryzyka* [w:] *Nowe wyzwania w wychowaniu i profilaktyce*. Materiały konferencyjne 2012, Ośrodek Rozwoju Edukacji.
- Bridges L.J., Roe A.E.C., Dunn J., O'Connor T.G., *Children's Perspectives on Their Relationships with Grandparents Following Parental Separation: a Longitudinal Study*, „Social Development” 2007, Vol. 3, No. 16.
- Brody G.H., Stoneman Z., Flor D., *Parental Religiosity, Family Processes, and Youth Competence in Rural, Two-Parent African American Families*, „Developmental Psychology” 1996, No. 32.
- Bryson K., Casper L.M., *Coresident Grandparents and Grandchildren*, „Current Population Reports” 1999, No. 198.

⁹³ A. Schneider, E. Napora, A. Kozerska, *Parentyfikacja dziadków...*, op.cit.

- Buzi R., Weinman M.L., Smith P.B. *The Relationship between Adolescent Depression and a History of Sexual Abuse*, „Adolescence” 2007, No. 42.
- Cavanaugh J., *Starzenie się* [w:] *Psychologia rozwojowa*, P.E. Bryant, A.M. Colman (red.), Poznań 1997.
- Chodkowska M., *Realizacja ról dziadków w rodzinach polskich tradycyjnych i współczesnych*, http://www.pulib.sk/elpub2/FF/Balogova1/pdf_doc/34.pdf.
- Coleman D.A., *Populations of the Industrial World. A Convergent Demographic Community?* „International Journal of Population Geography” 2002, No. 8.
- Craig A., Bond L., Burns J.M., Vella-Brodrick D.A., Sawyer S.M., *Adolescent Resilience: a Concept Analysis*, „Journal of Adolescence” 2003, No. 26.
- Cudak H., Kowolik P., Pindera M., *Subiektywne i obiektywne ubóstwo materialne w rodzinie polskiej*, „Auxilium Sociale – Wsparcie Społeczne” 1999, nr 3–4.
- Czekanowski P., *Rodzina w życiu osób starszych i osoby starsze w rodzinie* [w:] *Polska starość*, B. Synak (red.), Gdańsk 2002.
- Demo D., Acock A., *Family Diversity and the Division of Domestic Labor*, „Family Relations” 1993, No. 42.
- Dench G., Ogg J., *Grandparenting in Britian: A Baseline Study*, London 2002.
- Dench G., Ogg J., Thomson K., *The Role of Grandparents in British Social Attitudes: The 16th Report*, London 1999.
- DeLeire T., Kalil, A., *Good Things Come in Threes: Single-parent Multigenerational Family Structure and Adolescent Adjustment*, http://www.ipr.northwestern.edu/jcpr/working-papers/wpfiles/deleire_kalil.pdf.
- Dex S., Ward K., *Parental Care and Employment in Early Childhood, an Analysis of the Millennium Cohort Study Sweeps 1, and 2*, <http://www.fatherhoodinstitute.org/uploads/publications/257.pdf>.
- Dunn, J., *Understanding Children’s Family Worlds: Family Transitions and Children’s Outcome*, *Merrill-Palmer Quarterly*, „Journal of Developmental Psychology” 2004, Vol. 3, No. 50.
- Dyczewski L., *Rodzice jako dziadkowie, Miłość, małżeństwo, rodzina* [w:] *Miłość, małżeństwo, rodzina*, F. Adamski (red.), Kraków 1981.
- Elder G., Eccles J., Ardel M., Lord S., *Inner-City Parents under Economic Pressure: Perspectives on the Strategies of Parenting*, „Journal of Marriage and the Family” 1995, No. 57.
- Entwisle D., Alexander K., *Family Type and Children’s Growth in Reading and Math over the Primary Grades*, „Journal of Marriage and the Family” 1996, No. 58.
- Filipow D., *Zmieniająca się struktura rodziny w Europie. Portret rodziny w Europie* [Changing family formations in Europe. Portrait of the family in Europe], http://www.stat.gov.pl/cps/rde/xbcr/bip/BIP_biuletyn_RRL_50.pdf.

- Flewelling R., Bauman K., *Family Structure as a Predictor of Initial Substance Use and Sexual Intercourse in Early Adolescence*, „Journal of Marriage and the Family” 1990, No. 52.
- Frühauf C.A., Jarrott S.E., Allen K.A., *Grandchildren's Perceptions of Caring for Grandparents*, „Journal of Family” 2006, No. 27.
- Fuller-Thomson E., Minkler M., Driver D., *A Profile of Grandparents Raising Grandchildren in the United States*, „Gerontologist” 1997, No. 3.
- Giarrusso R., Feng D., Silverstein M., Bengtson V.L., *Grandparent-Adult Grandchild Affection and Consensus – Cross-Generational and Cross-Ethnic Comparisons*, „Journal of Family Issues” 2001, Vol. 4, No. 22.
- Glaser K., Ribe E., Montserrat E., Waginger U., Price D., Stuchbury R., Tinker A., *Grandparenting in Europe*, London, <http://www.grandparentsplus.org.uk/>.
- Hank K., Buber I., *Grandparents Caring for Their Grandchildren Findings From the 2004 Survey of Health, Ageing, and Retirement in Europe*, „Journal of Family Issues” 2009, No. 30.
- Harwas-Napierała B., *Rodzina w kontekście współczesnych zagrożeń* [w:] *Rozwojowe i wychowawcze aspekty życia rodzinnego*, T. Rostowska, A. Jarmołowska (red.), Warszawa 2010.
- Harwood J., Lin M.C., *Affiliation, Pride, Exchange and Distance in Grandparents' Accounts of Relationships with Their College-Age Grandchildren*, „Journal of Communication” 2000, No. 50.
- Henderson C.E., Hayslip B., Sanders L.M., Loudon L., *Grandmother-Grandchild Relationship Quality Predicts Psychological Adjustment Among Youth From Divorced Families*, „Journal of Family Issues” 2009, No. 30 (9).
- Holdnack J.A., *The Long-Term Effects of Parental Divorce on Family Relationships and the Effects on Adult Children's Self-Concept* [w:] *Divorce and the Next Generation: Effects on Young Adults' Patterns of Intimacy and Expectations for Marriage*, A. Craig (red.), Binghamton 1993.
- Jayakody R., Kalil A., *Social Fathering in Low-Income, African American Families with Preschoolers*, „Journal of Marriage and the Family” 2002, Vol. 2, No. 64.
- Jendrek M.P., *Grandparents Who Parent Their Grandchildren – Effects on Lifestyle*, „Journal of Marriage and the Family” 1993, Vol. 3, No. 55.
- Kalil A., Eccles, J., *Parent-Adolescent Relationships, Parenting Behaviours, and Maternal Well-Being in Single vs. Two-Parent Black Families*, the Biennial Meeting of the Society for Research on Adolescence, San Diego, CA 1994.
- Kivnick, H.Q. *Grandparenthood and Mental Health: Meaning, Behavior, and Satisfaction* [w:] *Grandparenthood*, V.L. Bengtson, J.F. Robertson (red.), Beverly Hills 1985.
- Kleist D., *Single-Parent Families: A difference that Makes a Difference?* „The Family Journal: Counseling and Therapy for Couples and Families” 1999, Vol. 4, No. 7.

- Kotowska I.E., Matysiak A., Styrz M., *Second European Quality of Life Survey Family Life and Work*, www.eurofound.europa.eu/pubdocs/2010/02/en/1/EF1002EN.pdf.
- Ku godnej starości. Raport o rozwoju społecznym Polski, S. Golinowska (red.), Warszawa 1999.
- Kurczewski J., Oklej A., *Polish Grandparents and Grandchildren Mutual Normative Expectations*, www.ciimu.org/webs/wellchi/publications.htm.
- Kuśmierz W., *Wpływ rodziny rozbitej na sytuacje szkolną dzieci*, „Życie Szkoły” 2000, nr 3.
- Lachowska B., *Dzieci osób owdowiałych*, Lublin 1998.
- Leadbeater B., Bishop S., *Predictors of Behavior Problems in Preschool Children of Inner-City Afro-American and Puerto-Rican Adolescent Mothers*, „Child Development” 1994, No. 65.
- Masselam V.S., Marcus R.F., Stunkard C. L., *Parent-Adolescent Communication, Family Functioning, and School Performance*, „Adolescence” 1990, Vol. 99, No. 25.
- McLanahan S.S., Sandefur G., *Growing Up in a Single Parent Family: What Hurts, What Helps*, Cambridge 1994.
- McGarry K., Schoeni R.F., *Transfer Behavior within the Family: Results from the Asset and Health Dynamics Survey*, „The Journals of Gerontology: Social Sciences” 1997, No. 52.
- McLoyd V.C., *The Impact of Economic Hardship on Black Families and Children: Psychological Distress, Parenting, and Socioemotional Development*, „Child Development” 1990, No. 61.
- Miller J.E., Davis D., *Poverty History, Marital History, and Quality of Children’s Home Environments*, „Journal of Marriage and the Family” 1997, No. 59.
- Miller S.S., Cavanaugh J., *The Meaning of Grandparenthood and its Relationship to Demographic, Relationship, and Social Participation Variables*, „Journal of Gerontology: Psychological Sciences” 1990, No. 45.
- Minkler M., Fuller-Thomson E., *African American Grandparents Raising Grandchildren: A National Study using the Census 2000 American Community Survey*, „Journals of Gerontology” Series B-Psychological Sciences and Social Sciences 2005, No. 60.
- Miszczuk E., Miszczuk-Wereszczyńska M., *Samotna matka w społeczeństwie obywatelskim. Diagnoza aktywności dolnośląskich kobiet*, <http://www.fundacjairs.org/projekty/samotna-matka/>.
- Napora E., *Komunikacja matek w ocenie dorastających córek i synów pochodzących z rodzin o różnej strukturze*, „Psychologia Rozwojowa” 2013, t. 18, nr 1.
- Napora E., *Struktura rodziny, wiek i płeć dorastających jako uwarunkowania odbioru komunikacji matek*, referat przedstawiony na XXI Ogólnopolskiej Konferencji Psychologii Rozwojowej, Zielona Góra 2012.
- Napora E., *Konsekwencje samotnego rodzicielstwa dla społecznego funkcjonowania dziecka*, „Małżeństwo i Rodzina” 2005, nr 3.

- Napora E., Kozerska A., Schneider A., *Can Deprived Post-Industrial Rural and Small Town Communities Become Ecologically Sustainable? A Study of Resilience in Adolescents from Single Mother Families in the Northern Sub-Region of Silesia in the South of Poland*, plakat przedstawiony podczas Międzynarodowej Konferencji, Amsterdam 2012.
- Napora, E., Schneider, A., Kozerska, A., *Parentyfikacja dziadków czynnikiem resilience w funkcjonowaniu rodziny samotnej matki – przegląd badań*, referat przedstawiony podczas Ogólnopolskiej Interdyscyplinarnej Konferencji Naukowej, Częstochowa/Zawady 2012.
- Narodowy Spis Powszechny, *Informacja o sytuacji rodzin w Polsce*, 2002, www.unic.un.org.pl/rok_rodziny/mi_informacja.php.
- Ogińska-Bulik N., Juczyński Z., *Prężność u dzieci i młodzieży: charakterystyka i pomiar – Polska Skala SPP – 18*, „Polskie Forum Psychologiczne” 2011, Vol. 1, nr 16.
- Parnicka U., *Wnuki potrzebują dziadków*, „Wychowawca” 2008, nr 1.
- Pasernack R., Peres Y., *The Contribution of Marriage to Socialization*, „Megamot” 1986, No. 29.
- Pielkowska J., *Rodzina samotnej matki jako środowisko wychowawcze*, Katowice 1983.
- Pisarska A., Ostaszewski K., *Resilience w rodzinie – wynik badań warszawskich gimnazjalistów*, „Dziecko krzywdzone: Resilience – pozytywna adaptacja dzieci krzywdzonych” 2012, Vol. 40, nr 3.
- Reher D.S., *Family Ties in Western Europe*, „Population and Development Review” 1998, No. 24.
- Ricciuti H., *Single Parenthood and School Readiness in White, Black, and Hispanic 6- and 7-Year-Olds*, „Journal of Family Psychology” 1999, Vol. 3, No. 13.
- Richards L., Schmiege C., *Problems and Strengths of Single-Parent Families*, „Family Relations” 1993, Vol. 3, No. 42.
- Ruiz S.A., Silverstein M., *Relationships with Grandparents and the Emotional Well-Being of Late Adolescent and Young Adult Grandchildren*, „Journal of Social Issues” 2007, Vol. 4, No. 63.
- K. Schier, *Gdy dziecko staje się rodzicem – odwrócona troska, czyli zjawisko parentyfikacji w rodzinie* [w:] *Bliskość w rodzinie*, B. Tryjarska (red.), Warszawa 2010.
- Schneider A., Napora E., Kozerska A., *Parentyfikacja dziadków jako czynnik wpływający na resilience w rodzinie samotnej matki w prowincjonalnej Polsce – zapowiedź badań*, referat przedstawiony na Ogólnopolskiej Konferencji Naukowej, Lublin/Janów Lubelski 2012.
- Schneider A., Napora E., Kozerska A., *Parentyfikacja dziadków jako czynnik wpływający na resilience w rodzinie samotnej matki w prowincjonalnej Polsce – zapowiedź badań* [w:] *Seniorzy i młodzi we wspólnej przestrzeni społecznej*, M. Komorska (red.), Lublin 2012.
- Silverstein M., Ruiz S., *Breaking the Chain: How Grandparents Moderate the Transmission of Maternal Depression to Their Grandchildren*, „Family Relations” 2006, Vol. 5, No. 55.

- Stochmiałek J., *Geneza i następstwa funkcjonowania rodzin niepełnych*, „Auxilium Sociale” 2003, nr 2.
- Susułowska M., *Psychologia starzenia się i starości*, Warszawa 1989.
- Sytuacja kobiet na śląskim rynku pracy*, raport z badania, 2010, www.efs.gov.pl/Analizy-RaportyPodsumowania/baza_projektow_badawczych_efs/Documents/Sytuacja_kobiet_na_slaskim_rynku_pracy.pdf.
- Sztumski J., *Problemy społeczne wynikające z sytuacji dzieci i młodzieży w procesie przemian zachodzących w Polsce po roku 1989* [w:] *Pokolenie wygranych? Ciąg dalszy badań nad sytuacją dzieci i młodzieży w procesie transformacji*, J. Sztumski (red.), Katowice 2006.
- Thompson M., Entwisle D., Alexander K., Sundius M., *The Influence of Family Composition on Children's Conformity to the Student Role*, „American Educational Research Journal” 1992, No. 29.
- Tarkowska E., *Stary człowiek w Polsce*, „Więź” 2005, nr 10.
- Thomas J.L., *Gender Differences in Satisfaction with Grandparenting*, „Psychology and Aging” 1986, No. 1.
- Timonen V., Doyle M., O'Dwyer C., Moore E., *The Role of Grandparents in Divorced and Separated Families*, Dublin 2009.
- Tucholska S., *Obraz siebie u dziewcząt z rodzin rozbitych i pełnych*, „Psychologia Wychowawcza” 1989, nr 5.
- Tyszkowa M., *Rola dziadków w rozwoju wnuków. Analiza na podstawie wypracowań uczniów i studentów*, „Psychologia Wychowawcza” 1990, nr 5.
- Unger D.G., Cooley M., *Partner and Grandmother Contact in Black and White Teen Parent Families*, „Journal of Adolescent Health” 1992, No. 13.
- Warshak R.A., Santrock J.W., *Children of Divorce: Impact of Custody Dispositions on Social Development* [w:] *Life-Span Developmental Psychology: Non-Normative Life Events*, E.J. Callahan, K. McClusky (red.), New York 1983.
- Wądołowska K., *Polacy wobec ludzi starych i własnej starości. Raport CBOS*, 2009, www.cbos.pl.
- Willert A.S., *Parentification in Rural African American Single Mother Families: a Study of Adolescent Competence in Context*, <http://athenaeum.libs.uga.edu>.
- Zill N., Peterson J.L., *Marital Disruption, Parent-Child Relationships, and Behavior Problems in Children*, „Journal of Marriage and the Family” 1986, No. 48.